

ва Диний назорат хулосалари асосида диний ишлар бўйича кенгаш тавсияси билан СССР Министрлар Совети қарори билан очилган. Архив манбаларига кўра, 1960 йиллардан кейин совет ҳукуматининг чекловлари диний муассасанинг молиявий иқтисодиётига катта зарар келтирган. Шунинг учун кўпгина исломий муассасалар

мустақиллик йилларига қаровсиз қолиб кетган. Айтиш мумкинки, совет давлати диний муассасаларга нисбатан турлича сиёсат олиб борган бўлсада, Диний бошқарма томонидан олиб борилган тадбирлар ўз замонасига хос ислом маданиятининг сақланиб қолишига улкан сабаб бўлган.

#### Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхати:

1. Атеистик суҳбатлар.Мақолалар тўплами.-Т., 1990.-Б.14.
2. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб...-Б.393
3. Икрамов А. О духовенстве и школе. Избранные труды в 3-х томах.Т.1.-Ташкент: Узбекистан, 1972. - С.280
4. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб...-Б.394
5. Икрамов А. О духовенстве и школе. Избранные труды в 3-х томах.Т.1.-Ташкент: Узбекистан, 1972.-С.280
6. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб...-Б.394
7. Юлдуз Бобокуловна Турсунова, Ўтмишга назар 3 жилд, 10 сон. Т.,2020.
8. Ғафуров У. Тошкент ислом институти: Барокхондан Имом Бухорийгача // Тошкент Ислам университети илмий-таҳлилий ахборотномаси. 2002, 1- сон. – Б. 8-13.
9. Салмонов А. “Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг диний сиёсати: уйдирма ва тарих ҳақиқати” – Тошкент: Тафаккур, 2015.
10. “Ҳидоят” ойлик диний- ижтимоий, илмий- адабий нашр 2003 й. 9 сон.
11. Пўлатов Ғ.Этиқодлар кураши. – Т., 1964.
12. Саидбаев Т. Ислам и общества. –М., Наука, 1978. -С. 166.

### ҚИШЛОҚ АҲОЛИСИНING ИЖТИМОИЙ ТУРМУШ ДАРАЖАСИ

Олламуродов Нурали,

Денов тадбиркорлик ва педагогика институти ўқитувчиси

UDK: 94(575.1)

<https://orcid.org/0009-0045-5511-8177>

**Аннотация:** Мақолада иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда Сурхондарё вилоятидаги қишлоқларда аҳолининг ижтимоий таъминоти, маиший турмуш тарзи юзасидан таҳлилий маълумотлар берилган.

**Таянч сўзлар:** қишлоқ, турмуш, аҳоли, таъминот, иш ҳақи, пахта яккахокимлиги, сарф харажат, даромад, боқимандалик, пул, товар, тақчиллик.

**Аннотация:** В статье представлены аналитические сведения о социальном обеспечении и бытовом образе жизни населения сел Сурхандарьинской области в годы после Второй мировой войны.

**Ключевые слова:** сельское хозяйство, жизнь, население, предложение, заработная плата, хлопковая монополия, расходы, доходы, благосостояние, деньги, товар, дефицит.

**Abstract:** The article provides analytical information on the social support and household lifestyle of the population in the villages of the Surkhandarya region in the years after the Second World War.

**Key words:** agriculture, life, population, supply, wages, cotton monopoly, expenditure, income, welfare, money, commodity, deficit.

Уруш йилларида ва урушдан кейинги

халқ хўжалигини тиклаш йилларида ижтимоий соҳанинг ривожланишига қилинадиган сарф-харажатлар сезиларли даражада чекланган эди. Чунки уруш ва тиклаш даврининг қийинчиликлари ижтимоий соҳани изга солиш йўлида қилинадиган вазифаларни орқага суриб қўйган эди. Ижтимоий дастурларга ишлаб чиқариш учун қилинган сарф-харажатлардан қолган маблағлар ажратиларди. Бу даврда бутун мамлакатда бўлгани сингари Ўзбекистон қишлоқ аҳолисининг аҳволи ҳам ниҳоятда оғир эди. Уруш йилларида агрохўжаликлар моддий техник базасининг заифлашуви, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришнинг кескин камайиб кетганлиги қишлоқ аҳолиси иқтисодиётини мушкуллаштириб юборди, ўзбек деҳқонларининг ҳаддан ташқари қашшоқлашувига олиб келди. Бу даврда ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашиш орқали кун кўриш аҳолиси даромадининг асосий манбаи эди. Лекин колхозчиларга ёзилган меҳнат кунлари орқали бериладиган натура ҳолатидаги иш ҳақлари аҳолининг минимал даражадаги талаб ва эҳтиёжларини ҳам қондира олмасди. Чунки 1945 йилда республика колхозларидаги барча ишлар учун атиги 363,7 млн меҳнат куни ёзилган эди[1]. Бир колхозчига ёзилган ўртача меҳнат куни шундан аввалги йилдагига нисбатан 311 дан 293 га тушиб қолган эди. Бу даврда колхозчиларнинг меҳнатига ҳақ тўлаш асосан маҳсулот билан амалга оширилди. Бу эса қишлоқ аҳолининг бозор билан алоқаларини анча чеклаб қўярди. Қолаверса меҳнат куни учун тўланадиган маҳсулотларнинг миқдори ҳам ниҳоятда паст эди. Ваҳоланки, Ўзбекистон қишлоқ аҳолисининг таркиби анъанага кўра анча катта эди. 1945 йил 1 январ ҳолатидаги ҳисоб китобларга биноан ўзбек қишлоқларининг оила таркиби жамоа хўжаликлари бўйича 4,6 кишини, давлат хўжаликлари бўйича эса 3,9 кишини ташкил қиларди[2].

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг етарли бўлмаганига қарамадан жамоа хўжалиги аъзолари далаларда зўрлик билан

ишлатиларди. Меҳнат куни минимумини бажарилмаганлиги учун қаттиқ маъмурий чоралар қўллаш тартиби ҳамон давом этиб келмоқда эди. Ҳамма даражадаги раҳбарлар жазо чорасини меҳнат интизомини мустаҳкамлашнинг асосий воситаси деб ҳисобларди. Бу даврда давлат хўжаликлари яъни совхозларнинг ишчиларининг иш ҳақи ҳам анча паст эди. Масалан, 1946 йилда саноатда иш ҳақи 453 рубль бўлгани ҳолда, совхозлардаги иш ҳақи 165 рубльни ташкил этарди[3]. Албатта иттифоқ ва республиканинг сиёсий раҳбарияти барча ресурсларни қишлоқ хўжалигини юксалтириш учун сафарбар қилиш мақсадида урушдан кейинги дастлабки йилларда қишлоқ меҳнаткашлари меҳнатини рағбатлантиришнинг, меҳнат кунларини ҳисоблашнинг меҳнатга ҳақ тўлашнинг тартибларини ўзгартиришга уруниб кўрди. 1948 йил 19 апрелда СССР Министрлар Совети “Колхозларда меҳнатни ташкил қилишни яхшилаш меҳнат унумдорлигини ошириш ва уни тартибга солиш тадбирлари тўғрисида” қарор қабул қилди[4]. Бу қарор жамоа хўжалиги аъзоларининг меҳнатига ҳақ тўлаш тартибини бир оз яхшилади. Қолаверса, 1947 йилда ўтказилган пул ислоҳоти ҳам қишлоқ аҳолиси моддий аҳволига таъсир ўтказишда муҳим омил бўлди. Бундан ташқари, СССР Министрлар Советининг 1949 йил 4 февралда қабул қилган “Колхоз ва совхозларда пахтачиликни ривожлантириш тўғрисида”ги қарори ҳам қишлоқ иқтисодиётини мустаҳкамлаш ва хўжаликларнинг даромадини оширишда муҳим аҳамият касб этди[5]. Республика пахтакорлари давлатга топширган пахта ҳосили учун 1949 йилда 4 млрд 76 млн.рубль шу жумладан 904 млн.рубль миқдорида мукофот пули олган эди[6]. Кўриниб турибдики, ўзбек деҳқонининг турмуши ҳам бир қадар изга туша бошлади. Бунини Сурхон воҳаси қишлоқ аҳолига тўланаётган иш ҳақлари миқдорининг ошиб боришидан ҳам билиш мумкин. Мисол учун вилоятдаги қишлоқ хўжалик жамоалари етиштирган пахта ҳосили учун

1948 йилда 87 млн рубль пул олган бўлса 1949 йилга келиб 283 млн.рубль пул олдилар[7]. Пахта нархларининг оширилганлиги ҳамда жамоа ва давлат хўжаликларининг даромадларини кўпайтириш юзасидан кўрилган чора-тадбирлар хўжаликларнинг иқтисодий аҳволини муайян даражада мустаҳкамлашга ва деҳқонларнинг моддий турмуш даражасини нисбатан яхшилашга ёрдам берди. Лекин урушдан кейинги йиллар ва XX асрнинг 50-йилларнинг бошларида мутлоқ кўпчилик одамлар, айниқса қишлоқ аҳолиси учун қийин давр бўлди. Бошқарувнинг маъмурий тизими, қуруқ сафсатадан иборат валюнтаристик қарашлар қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга ва умуман ижтимоий ҳимоя тизимига зарарли таъсир ўтказди. Провардида инсон омили масаласи кейинги ўринга суриб қўйилди. Оқибатда ижтимоий соҳа учун маблағ ажратишнинг қолдиқ принципи устуворлик қилди. Шу боисдан ҳам қишлоқ жойларда уй-жой ва маданий майиш қурилишни ташкил қилиш соҳасидаги камчиликлар, шунингдек қишлоқ меҳнат аҳлининг моддий фаровонлигини ошириш юзасидан кўрилатган чора-тадбирлар етарли эмас эди. Қишлоқларда уй-жойлар, мактаблар, шифохоналар, кескин тарзда етишмасди. Қишлоқ хўжалик ишчиларига иш ҳақи тўлаш тизими мутлоқо талабга жавоб бермасди. Бунинг устига қишлоқ меҳнат аҳлига иш ҳақлари ойлаб тўланмасди. Ҳатто колхозчилар кексалик нафақасини олишдан ҳам маҳрум эди. Тўланаётган иш ҳақлари кундалик эҳтиёжни қопламас эди. Шу боисдан ҳам қишлоқ аҳли томорқалар ҳисобидан яшарди. Урушдан кейинги йилларда томорқа қишлоқ аҳолиси моддий таъминотининг асосий манбаи эди. Шунга қарамадан давлат томорқа хўжаликлари эгаларига ҳеч қандай ёрдам бермасди. Аксинча урушдан кейинги дастлабки йилларда колхозчиларнинг томорқаларини бир неча бор қисқартирди. Мисол учун 1946 йил сентябрда ВКП (б) МҚ ва СССР ҳукуматининг “Колхозларда қишлоқ хўжалик уставининг бузилишини тугатиш

чоралари тўғрисида”ги қарорига биноан Сурхондарё вилоятидаги 6137 колхозчининг оиласига қарашли томорқалардан 752 гектар ер уставда белгиланган меъёрлардан ортиқча” деб тортиб олинди[8]. Қишлоқ аҳолисини ердан маҳрум қилиш жараёни 1950-йилларда ҳам давом эттирилди. Бундай адолатсизликка ҳеч ким қарши чиқа олмади. Чунки қишлоқ хўжалик артели тўғрисидаги низом одамларнинг ҳошиш истагидан йироқ ҳолда тузилган, низомни ўзгартириш ёки унинг қоидаларини қишлоқ аҳолисининг манфаатларига мослаштиришнинг ҳеч қандай иложи йўқ эди. Негаки мустабид тузум ҳар қандай эркин фикрни жиловлаб қўяр эди. Лекин меҳнат аҳолининг мумкин қадар фаровонлигини оширмасдан туриб, меҳнат унумдорлигига эришиб бўлмас эди. Шу боисдан ҳам 1947-1950 йилларда энг зарур моллар ва озиқ-овқат маҳсулотларининг чакана нархлари бир неча марта пасайтирилди. Бироқ пул ислоҳоти ҳам нарх-навонинг пасайиши ҳам аҳолининг харид қувватини сезиларли даражада оширмади. Масалан, Сурхондарё вилоятининг Шеробод туманидаги Киров номли жамоа хўжалиги аъзоларининг бир меҳнат кунига 65 тийин тўланган бўлса, туманнинг Ленин номли жамоа хўжалигида бу кўрсаткич 36 тийинни ташкил этган[9]. Ҳатто баъзи жамоа хўжаликлари меҳнат кунига бундан ҳам кам ҳақ тўланган. Мисол учун 1951 йилда Ўзбекистондаги 239 жамоа хўжалигида меҳнат кунига умуман ҳақ тўланмасдан чекланган тарзда дон билан натура ҳақи берилган. 42 та қишлоқ хўжалик артели аъзоларига ҳатто ғалла ҳам берилмаган[10]. Шу даврда қишлоқ меҳнат аҳлининг даромадлари салмоғида иш ҳақининг улуши атиги 5,8 фоизини ташкил этарди. Колхозчиларнинг умумий даромади саноат ишлаб чиқариш ишчиларининг даромадидан тахминан 1,5 барабар паст эди. Ўрта ҳисобда бир колхозчи оиласига бир йилда 1090,1 рубль тўғри келарди. Бу пулнинг 674,2 рубльи овқат учун, 207,9 рубльи ноозиқ-овқат моллари, асосан

газлама ва кийим кечак учун сарфланарди[11].

Республикада полиз ва мева етиштириш учун кулай шароит бўлишига қарамасдан ушбу маҳсулотларни истеъмол қилиш 1950 йилларда белгиланган физиологик меъёрлардан тахминан 8-9 баравар кам эди. Аммо 1953 йил сентябр пленумидан кейин қишлоқ аҳолисининг моддий аҳволида сезиларли ўзгаришлар содир бўлди. Чунончи солиқ сиёсатини тартибга солиш, давлатга маҳсулот етказиб бериш мажбурий меъёрларини камайтириш, харид ва тайёрлов нархларининг оширилиши туфайли қишлоқ хўжалик кучларини ўсиши ҳамда хўжаликларнинг даромадларини ошишига шарт-шароит яратилди. Пленум қарорларига биноан меҳнат кунига тўланадиган пул ва натура тўловлари оширилди. 1953-1955 йилларда колхозчиларга аванс бериш тизимини тартибга солиш соҳасида муҳим қадамлар қўйилди. 1956 йил 6 мартда КПСС МҚ ва СССР Минстрлар совети “Колхозчиларга ҳар ойда аванс бериб туриш ва колхозчилар меҳнатига ҳақ ва қўшимча ҳақ тўлаш тўғрисида”ги қарорни қабул қилди. Ушбу қарорга биноан қишлоқ меҳнаткашларига аванс бериш тартиби узил-кесил тартибга солинди. XX асрнинг 50-йилларнинг охирларига келиб колхозчиларнинг ўртача иш ҳақларида ҳам ўзгаришлар бўлди. Мисол учун Сурхондарё вилоятининг Жарқўрғон туманидаги Норали Боймуродов жамоа хўжалиги 1956 йилда ялпи даромадни 4324 рубльга етказиб, шундан 830 минг рубльини колхозчиларга мукофот қилиб берди[12]. Лекин ҳали жамоа хўжаликларида меҳнат ҳақиға пул билан бирга маҳсулот билан ҳақ тўлаш ҳоллари устуворлик қиларди. Бу эса аҳолининг бозор билан боғланишига, эркин харид нархида ўз эҳтиёжи учун маҳсулот сотиб олишига жиддий таъсир қиларди. Аммо шунга қарамасдан аҳолининг даромади маълум даражада ошди. Мисол учун 1958 йилда Сурхондарё вилояти Ангор туманидаги Ленин номли жамоа хўжалиги

аъзоси Х.Саидов йил якунига кўра 38400 рубль пул, 40 центенр ғалла олди. Бу 1957 йилдагига нисбатан 10500 рубль кўп эди. Ёки Жарқўрғон туманидаги Сталин жамоа хўжалиги аъзоси Имомов Фозил оиласи 50940 рубль хўжалик ҳисобида даромад олди. Меҳнат унумдорлигининг асосий кўрсаткичи албатта қилинган меҳнатга нисбатан ҳақ олиш эканлигига боғлиқ бўлишини юқоридаги рақамлардан ҳам билиб олиш мумкин. Бу даврда жамоа хўжаликларини давлат тасарруфига ўтказишнинг ёрқин кўриниши бўлган “совхозлаштириш” тадбирлари ҳам кенг ёйилди. 1958 йилда Сурхондарё вилоятининг ўзидагина 45 та комплекс механизациялашган пахтачилик бригадаси хўжалик ҳисобига ўтказилди. Лекин бундай хўжаликларда меҳнатга ҳақ тўлашнинг бирхиллаштирилган тизими устувор бўлиб ишчиларнинг меҳнатига ва малакасига қараб ҳақ тўлаш тартиби йўлга қўйилмаган эди. Тадқиқ этилаётган даврда давлат хўжаликларида ишлаётган ишчи хизматчиларнинг меҳнатига ҳақ тўлашнинг кўпол равишда бузилиш ҳоллари ҳам учраб турди. Мисол учун Қашқадарё вилоятининг “1-Далварзин” совхозида ишчиларга иш ҳақидан салкам 27 минг рубль пул кам тўланган. Шундай бўлсада қишлоқ аҳли тинимсиз тарзда далаларда ишлади. Мўл-кўл ҳосил олди, аммо қилган меҳнатининг натижасидан анча кам даромад олди. 1958 йилги ҳисоб китобларга кўра Қашқадарё вилоятида бир кишининг бир иш кунига 9 рубль 70 тийин ҳақ тўланди. Сурхондарё вилоятида эса бу кўрсаткич 10 рубль 20 тийинни ташкил этди. Бу маблағ колхозчиларнинг эҳтиёжларини умуман қондирмас эди. Агар қишлоқ аҳлининг ҳар бир оиласида 7-8 киши истиқомат қилишни инобатга олинса масаланинг қанчалик жиддий эканлиги равшан бўлади. Тадқиқ этилаётган даврда шахсий ёрдамчи хўжаликлар қишлоқ аҳолиси даромадининг муҳим манбаи бўлиб қолди. 1953 йилда колхозчилар оилаларнинг ялпи даромадида шахсий ёрдамчи хўжаликлар салмоғи 36,3 фоизга тенг бўлди. 1961

йилда эса бу салмоқ 43,8 фоизга етди, аксинча, ижтимоий хўжалик ишидан олинадиган тушумлар улуши 53,5 фоиздан 41,7 фоизга тушиб қолди[13].

Совет ҳокимиятининг кўпгина ўн йилликларида деҳқонларнинг давлат таъминоти соҳасига бефарқ қаралди. Қишлоқ аҳлининг ҳаётий манфаатларини ошқора назар-писанд қилмаслик туфайли улар кўп вақтлар мобайнида давлат пенсиялари ва бошқа нафақаларини олмади урушдан кейинги дастлабки йилларда қишлоқ хўжалик ишчиларининг ўртача ойлик пенсияси миқдори салкам 10 рубльни ташкил этарди. Ваҳоланки, ушбу таъминотдан шахсий меҳнат фаолияти билан шуғулланувчилар, уй бекалари умуман бебаҳра эди. Ўзбекистонда колхозчиларни пенсия билан таъминлаш тартиби 1959 йилдан бошлаб жорий этилди[14]. Шунини қайд этиш жоизки, пенсиялар миқдори ўртача иш ҳақи миқдоридан анча кам эди. 1960 йилда

ўртача пенсия ўртача иш ҳақининг салкам учдан икки қисмини ташкил қилган бўлса, 1960-йилларнинг охирида бу кўрсаткич ўртача ойлик иш ҳақининг қарийиб ярмига етарди. 1955 йилда совхоз ходимларининг иш ҳақи 68,8 бўлган бўлса, пенсиянерларнинг ўртача нафақаси 30-35 рубльни ташкил этарди. 1965 йилгача колхозчиларнинг пенсия таъминоти асосан колхозларнинг даромадларидан вужудга келтириладиган маблағлар ҳисобидан амалга оширилди. Шунинг учун иқтисодий бақувват хўжаликларгина ўз аъзоларига пенсия тўлаши мумкин эди. 1962 йилда Сурхондарёдаги 64 та колхоздан 28 таси ана шундай ўзига бақувват хўжаликлардан эди. Бундай шароитда колхозчиларни пенсия билан таъминланиш даражасида ниҳоятда паст эди. Мисол учун 1964 йилда республика колхозларида атиги 172 минг пенсионер бор эди. Улар оладиган ўртача ойлик миқдори 8 рубльни ташкил қиларди.

#### Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Девонининг архиви 58-жамғарма, 22-рўйхат. 9-иш, 221-222-варақлар
2. ЎзРМДА 1619-жамғарма, 10-рўйхат 14-62-иш, 2-варақ.
3. ЎзРМДА 1619-жамғарма, 13-рўйхат 381-иш, 287-варақ
4. Сборник руководящих материалов по колхозному строительству. – Москва, 1949, – С.234-236.
5. Развитие сельского хозяйства в после-военные годы (1946-1970 гг) – Москва, 1972. – С.189.
6. Сурхондарё вилояти давлат архиви. 446-жамғарма, 1-ёзув, 47-иш, 16-варақ.
7. Сурхондарё вилояти давлат архиви. 446-жамғарма, 1-рўйхат 39-иш, 132-38-варақлар.
8. Шеробод тумани давлат архиви 42-жамғарма, 1-ёзув, 468-иш, 48-варақ.
9. Ўзбекистон Республикаси Президенти девонининг архиви. 58-жамғарма, 155-рўйхат 38-иш, 24-варақ.
10. ЎзРМДА 1619-жамғарма, 4-рўйхат 4006-иш, 36-79 варақлар.
11. Развитие сельского хозяйства в послевоенные годы (1946-1970 гг). – Москва, 1972, – С.291.
12. Сурхондарё вилояти давлат архиви. 446-жамғарма, 1-ёзув, 137-иш, 232-варақ.
13. Зайцев Л.И. Рашиков И.Д. Социальное обеспечение колхозников. – Москва: “Колос”. 1972. – С.39.